

WIJ WAREN DE GELUKKIGEN

Georgia Hunter

Wij waren de gelukkigen

the house of books

Oorspronkelijke titel: *We Were the Lucky Ones*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Viking, an imprint of Penguin Random House LLC, New York 2017

© Georgia Hunter, 2017

© Vertaling uit het Engels: Els Franci-Ekeler, 2017

© Nederlandse uitgave: The House of Books, Amsterdam 2017

Omslagontwerp: bij Barbara, Amsterdam

© Omslagfoto: Getty Images / Bridgeman Images

Foto auteur: © Andrea Carson

Typografie: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 443 4963 4

ISBN 978 90 443 4964 1 (e-book)

NUR 302

www.thehouseofbooks.com

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

The House of Books is een imprint van Overamstel uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

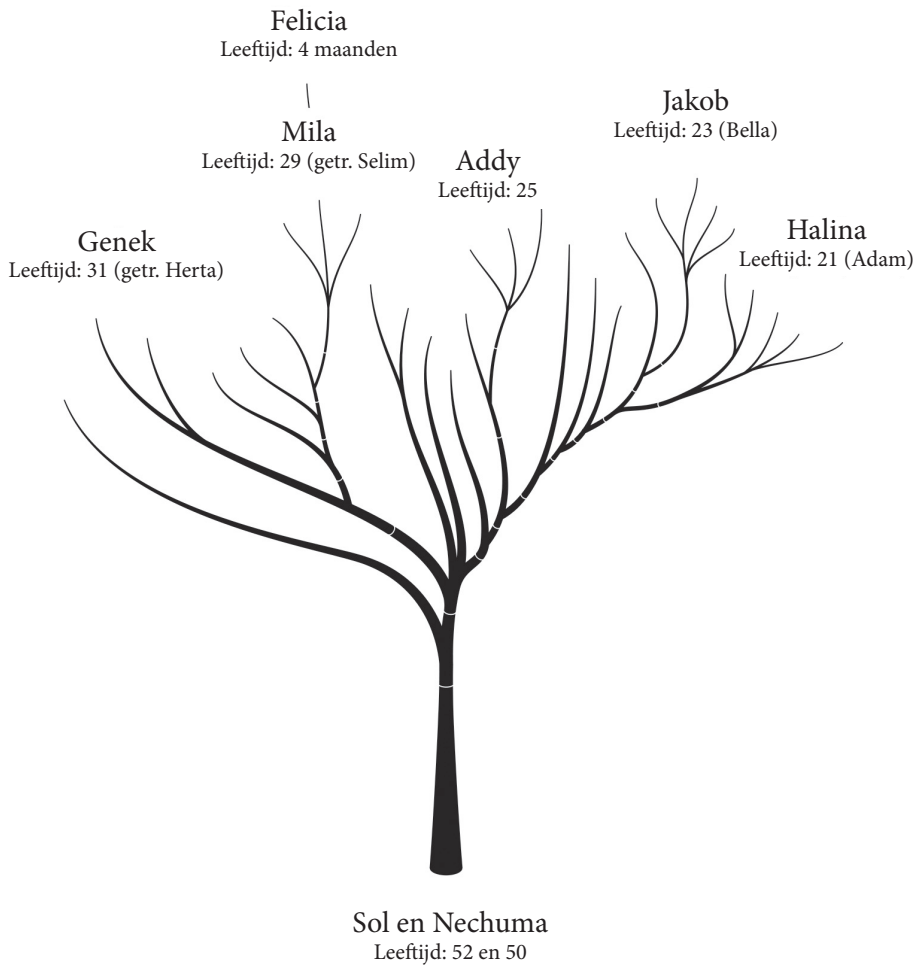
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Voor mijn man, Robert Farinholt, met heel mijn hart.
En voor mijn grootvader, met liefde en verbazing.*

De familie Kurc

maart 1939

Gebaseerd op ware gebeurtenissen

Aan het eind van de Holocaust was negentig procent van de drie miljoen in Polen wonende joden uitgeroeid; van de meer dan dertigduizend joden die in Radom woonden, hebben minder dan driehonderd de oorlog overleefd.

DEEL I

Hoofdstuk 1

Addy

Parijs, Frankrijk – begin maart 1939

Hij was niet van plan geweest de hele nacht op te blijven. Hij zou uiterlijk tot middernacht in de Grand Duc blijven en op het Gare du Nord een paar uurtjes slapen voor hij op de trein naar Toulouse zou stappen. Nu is het – hij kijkt op zijn horloge – bijna zes uur.

Dit gebeurt hem altijd in Montmartre. De jazzclubs en de variété-shows, de drommen Parijzenaren, jong en uitdagend, die weigeren een domper op hun vrolijke leventje te laten zetten, zelfs niet door een dreigende oorlog – hij wordt er elke keer door meegesleept. Hij drinkt zijn glas cognac leeg en staat op, ook al zou hij dolgraag blijven voor nog een lied. Zou hij de volgende trein kunnen nemen? Hij denkt aan de brief in zijn jaszak en slaakt een diepe zucht. Nee, hij moet echt gaan. Hij pakt zijn jas, sjaal en hoed, neemt afscheid van zijn metgezellen en laveert tussen de tafeltjes van de nachtclub door, die nog drukbezet zijn met Gitanes rokende mensen die meedeinen op de muziek van Billie Holiday's 'Time on My Hands'.

Als de deur achter hem dichtvalt, haalt hij diep adem. De koude lucht prikkelt aangenaam in zijn longen. Het laagje ijs op de Rue Pigalle is aan het smelten. De kasseien glimmen, een caleidoscoop van wit, grijs en zwart onder de winterse hemel. Hij moet opschieten als hij zijn trein wil halen, beseft hij. Als hij zich omdraait, ziet hij zichzelf weerspiegeld in de ruiten van de nachtclub. Tot zijn opluchting heeft de jongeman die hij ziet een keurig uiterlijk, ondanks de doorwaakte

nacht. Een kaarsrechte houding, een pantalon met een modieus hoge taille, de plooi nog in de pijpen, het donkere haar achterovergekamd, zonder scheiding, zoals hij het graag heeft. Hij doet zijn sjaal om en gaat op weg naar het station.

Addy weet dat elders in de stad de straten stil en verlaten zijn. Bij de meeste winkels gaan de schaarhekken pas tegen het middaguur open. Behalve die waarvan de eigenaar naar het platteland is gevlucht, want die gaan voorlopig helemaal niet meer open – FERMÉ INDÉFINIMENT staat daar op een bordje achter de winkelruit. Hier in Montmartre, daarentegen, is de zaterdag naadloos overgegaan in de zondag en wemelt het op straat van de artiesten, dansers, musici en studenten. Lachend stommelen ze de nachtclubs en cabarets uit, alsof ze zich nergens zorgen over hoeven te maken. Addy zet onder het lopen de kraag van zijn jas op en duikt weg in zijn sjaal. Net op tijd stapt hij opzij om te voorkomen dat hij tegen een jonge vrouw in een avondjurk van zilverlamé opbotst. ‘*Excusez-moi, Monsieur,*’ zegt ze blozend en ze glimlacht hem toe vanonder haar met gele veren gesierde hoofddeksel. Een zangeres, denkt Addy. Een week geleden zou hij een gesprek met haar hebben aangeknoopt. Nu knikt hij alleen met een ‘*Bonjour, Mademoiselle*’ en loopt door.

Als hij de hoek omslaat naar de Rue Victor Masse, waar mensen in de rij staan voor Mitchells All Night Diner doet de geur van gebraden kip zijn maag knorren. Hij werpt een blik naar binnen door de glazen deur en ziet mensen onder het genot van mokken dampende koffie met elkaar praten, hun borden volgeladen, zoals men dat in Amerika gewend is. Een andere keer, zegt hij tegen zichzelf en hij vervolgt zijn weg, oostwaarts, naar het station.

Zodra de trein het station heeft verlaten, haalt Addy de brief uit zijn zak. Sinds hij hem gisteren heeft ontvangen, heeft hij hem al twee keer gelezen en kan hij nergens anders meer aan denken. Hij strijkt met zijn vingertoppen over het adres van de afzender. WARSZAWSKA 14, RADOM, POLEN.

Hij kan zich zijn moeder precies voorstellen, gezeten aan haar satijn-

houten bureau, pen in de hand, terwijl de zon op de zachte ronding van haar kaak valt. Hij mist haar meer dan hij verwacht had toen hij Polen zes jaar geleden verliet. Hij was toen negentien en had eigenlijk in Radom willen blijven, waar zijn hele familie woont en waar hij had gehoopt carrière te kunnen maken in de muziek. Hij componeert al sinds zijn tienerjaren en doet niets liever dan achter de piano zitten om liedjes te schrijven. Zijn moeder had erop aangedrongen dat hij zich inschreef bij het vooraanstaande Institut Polytechnique in Grenoble, en erop gestaan dat hij daar ook daadwerkelijk ging studeren toen hij was aangenomen. ‘Addy, je bent een geboren ingenieur,’ had ze gezegd. Ze had hem eraan herinnerd hoe hij, als zevenjarig jochie, hun kapotte radio op de eetkamertafel had gezet, hem uit elkaar had gehaald en weer in elkaar gezet, waarna het apparaat weer als nieuw was geweest. ‘Het is niet makkelijk om met muziek je brood te verdienen,’ zei ze. ‘Ik weet hoeveel je ervan houdt. Je hebt talent en dat moet je ook ontplooien, maar een universitaire graad gaat voor, Addy.’

Hij wist dat zijn moeder gelijk had en was naar de universiteit afgereisd, met de belofte naar huis terug te keren zodra hij was afgestudeerd. Zodra hij echter de kleinstedse beperkingen van Radom had verlaten, was er een wereld voor hem opengegaan. Vier jaar later had hij, met zijn diploma op zak, een goedbetaalde baan gekregen in Toulouse. Hij had vrienden uit alle delen van de wereld – Parijs, Boedapest, Londen, New Orleans. Hij had gevoel voor kunst en cultuur, hield van paté de foie gras en de geurige perfectie van een versgebakken croissant met boter. Hij had een eigen flat (zij het een erg kleine) in het centrum van Toulouse en kon het zich veroorloven naar Polen te reizen wanneer hij wilde, wat hij dan ook minstens tweemaal per jaar deed, voor Rosj Hasjana en Pesach. En hij bracht vaak weekends door in Montmartre, een wijk zo barstensvol muzikaal talent, dat het kon gebeuren dat je in de Hot Club een glaasje dronk terwijl Cole Porter daar ook was, in Bricktop’s een geïmproviseerd optreden te zien kreeg van Django Reinhardt, of, in Addy’s geval, met open mond naar Josephine Baker zat te staren die in Zelli’s over het toneel foxtrotte met haar trouwe, met een diamanten halsband getooide jachtluipaard in haar kielzog.

Addy barstte van inspiratie en verlangde er zo naar om noten op papier te zetten, dat hij zich was gaan afvragen hoe het zou zijn om naar de Verenigde Staten te emigreren, de bakermat van de moderne muziek, het land waar de jazz was geboren. Wie weet zou het hem lukken in Amerika zijn eigen composities toe te voegen aan de moderne canon. Het was een verleidelijk vooruitzicht, als het niet had betekend dat hij daardoor nog meer afstand zou scheppen tussen hem en zijn familie.

Hij haalt de brief van zijn moeder uit de envelop en voelt een rilling over zijn rug gaan.

Lieve Addy,

Dank je voor je brief. Je vader en ik hebben genoten van je beschrijving van de opera in het Palais Garnier. Bij ons is alles goed, behalve dat Genek nog steeds woedend is over het feit dat men hem zijn bevoegdheid heeft afgenomen, en dat kan ik hem niet kwalijk nemen. Halina is nog hetzelfde, zo heethoofdig dat ik me weleens afvraag of ze niet zal ontploffen. We wachten op een aankondiging van Jakob dat Bella en hij zich gaan verloveren, maar je weet hoe je broer is, hij laat zich niet opjatten. Ik geniet 's middags van baby Felicia en wacht met smart op de dag dat jij haar ook zult zien. Haar haar begint al te groeien... het heeft de rossige kleur van kaneel! Hopelijk slaapt ze binnenkort de hele nacht door. De arme Mila is erg moe, maar ik heb tegen haar gezegd dat het op den duur vanzelf makkelijker wordt.

Addy draait het velletje papier om en gaat verzitten. Nu komt het deel waarin zijn moeder een stuk somberder klinkt.

Ik moet je vertellen, lieverd, dat hier de afgelopen maand het een en ander is veranderd. Rotsztajn heeft zijn ijzergieterij gesloten – moeilijk te geloven, na bijna vijftig jaar in de business. Ook Kosman, de horlogemaker, is met zijn gezin naar Palestina geëmigreerd, nadat zijn winkel een paar maal was geplunderd. Ik vertel

je dit niet opdat je je zorgen gaat maken, Addy, maar omdat ik vind dat ik het niet voor je moet achterhouden. En daarmee kom ik op de belangrijkste reden waarom ik je deze brief schrijf: je vader en ik vinden dat je met Pesach in Frankrijk moet blijven. Wacht liever tot de zomer. We missen je erg, maar reizen lijkt op het moment erg gevaarlijk, vooral bij de Duitse grenzen. Neem het alsjeblieft in overweging, Addy. Dit blijft je thuis – wij zijn hier. Stuur ons intussen jouw nieuws. Schiet je al op met je nieuwe compositie?

*Liefs,
Moeder*

Addy zucht en denkt na over wat de brief precies betekent. Dat er winkels worden gesloten en Joodse families naar Palestina vertrekken, wist hij al. Het is op zich niets bijzonders dat zijn moeder hem dit schrijft. Wat hem zorgen baart, is haar toon. Ze heeft ook in eerdere brieven geschreven dat er veel aan het veranderen is in hun leven – ze was erg verbolgen toen het Genek werd verboden als jurist te werken – maar over het algemeen waren haar brieven vrolijk en optimistisch gebleven. Een paar weken geleden vroeg ze nog of hij met haar mee wilde naar een optreden van Moniusko in het Teatre Wielki in Warschau en vertelde ze hem dat Sol en zij zo hadden genoten van het diner ter ere van hun trouwdag bij Wierzbicki, en dat Wierzbicki hen persoonlijk welkom had geheten en had aangeboden iets speciaals voor hen te bereiden, dat niet op het menu stond.

Deze brief heeft een andere klank. Addy beseft opeens wat het is: zijn moeder is bang.

Hij schudt zijn hoofd. Hij heeft het in zijn vijftentwintig levensjaren nog nooit meegemaakt dat Nechuma ergens bang voor was. En hij heeft net als zijn broers en zussen nog nooit een Pesach in Radom overgeslagen. Voor zijn moeder gaat familie boven alles. Toch verzoekt ze hem nu in Toulouse te blijven. De eerste keer dat hij dat las, had Addy zichzelf ervan overtuigd dat ze overdreven bezorgd was. Maar is dat wel zo?

Hij staart uit het raam naar het vertrouwde Franse landschap. De zon schijnt door de wolken; hier en daar zie je al lentekleuren in de velden. De wereld ziet er vredig uit, zoals altijd, maar de waarschuwende woorden van zijn moeder hebben zijn evenwicht verstoord, hem uit balans gebracht.

Duizelig doet Addy zijn ogen dicht en denkt terug aan de laatste keer dat hij thuis was, in september. Hij zoekt naar aanwijzingen, iets wat hij over het hoofd heeft gezien. Zijn vader was gewoon naar zijn wekelijkse kaartavondje met een paar van de andere kooplieden – Joden en Polen – gegaan, in Podworki's apotheek, waar een fresco van een witte arend het plafond sierde. Vader Król, een priester van de kerk van St. Bernardine, die een groot bewonderaar was van Mila's virtuoze pianospel, was langsgesproken voor een recital. De kokkin had voor Rosj Hasjana met honing geglazuurde chala gemaakt, en Addy was laat opgebleven om naar Benny Goodman te luisteren, Côte de Nuits te drinken en met zijn broers en zussen te lachen. Zelfs Jakob, die van nature nogal terughoudend was, had zijn fototoestel neergelegd en aan de camaraderie meegedaan. Alles had relatief normaal geleken.

Addy slikt als een andere gedachte zich aan hem opdringt: stel dat de aanwijzingen er wel waren, maar hij niet voldoende had opgelet? Of erger nog, dat hij eroverheen had gekeken omdat hij ze niet wilde zien?

Hij denkt aan het hakenkruis dat onlangs op de muur van de Jardin Goudouli in Toulouse is geschilderd. Hij denkt aan de dag waarop hij zijn chefs bij het ingenieursbedrijf, toen ze dachten dat hij hen niet kon horen, zachtjes had horen praten over de vraag of ze hem als een gevaar moesten beschouwen. Hij dacht aan alle winkels in Parijs die werden gesloten. Aan de foto's in de Franse kranten van de Kristallnacht: verbrijzelde etalageruiten, uitgebrande synagoges, duizenden Joden die Duitsland ontvluchtten, met hun huisraad, aardappelen en bejaarde familieleden in kruiwagens.

Er waren wel degelijk tekenen geweest, maar Addy had ze gerelativeerd en naast zich neergelegd. Hij had zichzelf wijsgemaakt dat een beetje graffiti geen kwaad kon; dat als hij werd ontslagen, hij elders een andere baan zou vinden; dat de gebeurtenissen die zich in Duits-

land ontvouwden weliswaar zorgwekkend waren, maar over de grens plaatsvonden en van plaatselijke aard waren. Nu, met de brief van zijn moeder in zijn hand, ziet hij glashelder alle tekenen die hij heeft verkozen te negeren.

Addy doet zijn ogen weer open en voelt zich een beetje misselijk worden als er nog iets tot hem doordringt: hij had maanden geleden al naar huis moeten terugkeren.

Hij stopt de brief weer in de envelop en steekt die in zijn zak. Hij besluit zijn moeder terug te schrijven zodra hij weer in zijn flat in Toulouse is. Hij zal schrijven dat ze zich geen zorgen moet maken, dat hij naar Radom komt, zoals hij al van plan was, dat hij juist nu bij hen wil zijn. Hij zal haar vertellen dat hij al aardig opschiet met de nieuwe compositie en zich erop verheugt die voor haar te spelen. Hij fleurt weer iets op als hij zich voorstelt hoe hij aan de Steinway van zijn ouders zit met de hele familie eromheen.

Hij kijkt weer naar het vredige landschap en besluit morgen meteen een treinkaartje te kopen, zijn reisdocumenten in orde te maken en zijn koffer te pakken. Hij wil niet eens wachten tot Pesach. Zijn chef zal misschien boos zijn als hij eerder vertrekt dan was afgesproken, maar dat maakt hem niet uit. Het enige wat hem interesseert, is dat hij over een paar dagen op weg naar huis zal zijn.

15 maart 1939: *Een jaar na de annexatie van Oostenrijk valt Duitsland TsjechoSlowakije binnen. Hitler ondervindt er weinig weerstand en richt de volgende dag in Praag het Protectoraat Bohemen en Moravië op. Door deze bezetting krijgt het Reich er niet alleen veel terrein bij, maar ook vakkundige arbeiders en extra vuurkracht in de vorm van wapens die in deze streken worden geproduceerd – voldoende om bijna de helft van de toenmalige Wehrmacht van wapens te voorzien.*

Hoofdstuk 2

Genek

Radom, Polen – 18 maart 1939

Genek heft zijn hoofd op. Een sliertje rook ontsnapt aan zijn geopende mond en stijgt op naar het grijs betegelde plafond van de bar. ‘Laatste hand,’ zegt hij.

Rafal, die tegenover hem zit, kijkt hem aan. ‘Nu al?’ Hij neemt een trek van zijn sigaret. ‘Heeft je vrouw je iets speciaals beloofd als je op een ordentelijk tijdstip thuiskomt?’ Rafal knipoogt en blaast rook uit. Herta had met hen meegegeten, maar was daarna naar huis gegaan.

Genek lacht. Rafal en hij waren al met elkaar bevriend sinds ze op de middelbare school zaten en tijdens de lunchpauzes fluisterend overleg pleegden over wie van de meisjes ze aan het eind van het jaar zouden uitnodigen voor het *studniówka-bal*, en wie ze het liefst naakt zagen, Evelyn Brent of Renée Adorée. Rafal weet dat Herta anders is dan de meisjes met wie Genek placht uit te gaan, maar plaagt hem er graag mee als Herta er niet bij is. Genek kan het hem niet kwalijk nemen. Tot hij Herta leerde kennen, waren vrouwen zijn zwakte – vrouwen, kaarten en sigaretten, moet hij eerlijkheidshalve bekennen. Met zijn blauwe ogen, de kuiltjes in zijn wangen en zijn onweerstaanbare filmsterrencharme heeft hij zich sinds zijn twintigste kunnen koesteren in de rol van een van Radoms meest begeerde vrijgezellen, en al die aandacht had hem allerm minst gestoord. Maar toen was Herta op het toneel verschenen en was alles veranderd.

Genek voelt dat er onder de tafel iets langs zijn kuit strijkt. Hij kijkt naar de jonge vrouw die naast hem zit. ‘Wil je niet nog een poosje blijven?’ vraagt ze. Ze houdt zijn blik vast. Genek heeft haar vanavond voor het eerst ontmoet – Klara. Of Kara? Hij weet het niet zeker. Ze is een vriendin van Rafals vrouw, op bezoek uit Lublin. Ze trekt één mondhoeck op tot een quasiverlegen glimlach, maar de neus van haar leren veterschoen blijft langs zijn been wrijven.

In zijn vroegere leven zou hij misschien zijn gebleven, maar Genek heeft geen behoefte meer aan flirten. Hij glimlacht naar het meisje en heeft een beetje met haar te doen. ‘Ik pas.’ Hij legt zijn kaarten op de tafel en drukt zijn Murad uit in de volle asbak, de peuk blijft rechtop staan als een scheve tand. Dan staat hij op. ‘Heren, dames, het was mij zoals altijd een genoegen. Tot de volgende keer. Ivona,’ zegt hij tegen Rafals vrouw terwijl hij naar zijn vriend knikt, ‘aan jou de taak ervoor te zorgen dat hij zich netjes blijft gedragen.’ Ivona lacht. Rafal knipoogt weer. Genek brengt met twee vingers een saluut en vertrekt.

Het is ongewoon koud voor maart. Hij steekt zijn handen diep in de zakken van zijn jas en loopt in een flink tempo naar de Zielonastraat, naar de vrouw van wie hij houdt. Toen hij Herta twee jaar geleden voor het eerst zag, wist hij meteen dat zij voor hem de ware was. Hij herinnert zich dat weekend nog als de dag van gisteren. Hij was gaan skiën in Zakopane, een wintersportstadje dat genesteld ligt tussen de pieken van het Tatragebergte. Hij was negenentwintig, Herta vijfen-twintig. Ze deelden toevallig een stoeltjeslift en in de tien minuten die de lift erover deed om boven te komen, werd Genek verliefd op haar. Eerst op haar lippen, want ze had volle, hartvormige lippen, en toen op wat hij verder van haar kon zien tussen de roomwitte wol van haar muts en sjaal. Maar het was ook haar Duitse accent, dat hem dwong naar haar te luisteren op een manier die hij niet gewend was, en haar openhartige glimlach en de manier waarop ze halverwege de rit haar hoofd achterover had gebogen, haar ogen had gesloten en gezegd: ‘Wat ruiken pijnbomen toch heerlijk ’s winters.’ Hij had gelachen, dacht dat ze een grapje maakte, maar had zich snel gerealiseerd dat dat niet het geval was. Haar oprechtheid was een karaktertrek die hij steeds meer

zou gaan bewonderen, evenals haar liefde voor de natuur en de manier waarop ze in alles, zelfs in de eenvoudigste dingen, schoonheid wist te ontdekken. Hij was achter haar aan de helling af geskied, waarbij hij had geprobeerd te negeren dat zij er veel beter in was dan hij ooit zou worden, was in de rij voor de liften naast haar gaan staan en had haar gevraagd of ze die avond met hem wilde dineren. Toen ze aarzelde, had hij glimlachend gezegd dat hij al een paardenslee had gereserveerd. Ze lachte en stemde in, tot zijn grote vreugde. Zes maanden later vroeg hij haar ten huwelijk.

Eenmaal thuis is Genek blij als hij de lichtstreep onder de deur van de slaapkamer ziet. Herta zit in bed met een van haar favoriete dichtbundels van Rilke op haar opgetrokken knieën. Ze komt van oorsprong uit Bielsko, een stad in het westen van Polen waar Duits de voertaal is. In het dagelijks leven maakt ze nu zelden meer gebruik van de taal waarmee ze is opgegroeid, maar ze houdt ervan om Duits te lezen, vooral gedichten. Ze merkt niet dat Genek binnenkomt.

‘Dat moet een fascinerend gedicht zijn,’ zegt Genek plagend.

‘O!’ Herta kijkt op. ‘Ik had je niet gehoord.’

‘Ik was bang dat je al in slaap was gevallen,’ zegt Genek. Hij trekt zijn jas uit, gooit hem over een stoel, en wrijft in zijn handen om ze te verwarmen.

Herta glimlacht en laat het boek tegen haar borst rusten, met haar vinger ertussen op de plek waar ze was gebleven. ‘Ik had gedacht dat je veel later thuis zou komen. Heb je al je geld verloren? Hebben ze je eruit geschopt?’

Genek trekt zijn schoenen en jasje uit, en maakt de knoopjes van zijn manchetten los. ‘Nee, ik was juist aan de winnende hand, maar het was me te saai zonder jou.’ Tussen de witte lakens, in haar lichtgele nachtjapon, met haar diepliggende ogen, perfecte lippen en kastanjebruine haar dat golvend over haar schouders valt, ziet Herta eruit als een droombeeld. Genek wordt er opnieuw aan herinnerd hoe enorm hij heeft geboft dat hij haar heeft gevonden. Hij kleedt zich uit en kruipt in zijn ondergoed tussen de lakens. ‘Ik miste je,’ zegt hij. Steunend op zijn elleboog kust hij haar.

Herta likt aan haar lippen. 'Je laatste glaasje was... Bichat.'
Genek knikt lachend. Hij kust haar weer en zijn tong vindt de hare.
'Schat, we moeten voorzichtig zijn,' fluistert Herta, zich een beetje terugtrekkend.

'Zijn we niet altijd voorzichtig?'

'Ik zit in de gevaarlijke dagen.'

'O.' Genek geniet van haar warmte en ruikt de vage bloemengeur van de shampoo die ze altijd gebruikt.

'Het zou dom zijn om het nu te laten gebeuren,' gaat Herta door.
'Vind je ook niet?'

Uren eerder, tijdens het diner, hadden ze het met hun vrienden gehad over de oorlogsdreiging, over hoe snel Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije in de handen van het Reich waren gevallen, en over alles wat er in Radom aan het veranderen was. Genek had zich weer kwaad gemaakt over het feit dat hij in de advocatenfirma waar hij werkte tot assistent was gedegradeerd, en had gedreigd naar Frankrijk te verhuizen. 'Daar kan ik mijn beroep tenminste uitoefenen,' had hij gebriest.

'Ik weet niet zeker of je in Frankrijk beter af zult zijn,' had Ivona gezegd. 'De Führer heeft het niet meer alleen voorzien op Duitstalige landstroken. Stel dat dit alleen maar het begin is? Stel dat Polen nu aan de beurt is?'

Het was een ogenblik stil geworden rond de tafel. Rafal had die stilte verbroken. 'Onmogelijk.' Hij had gedeclareerd zijn hoofd geschud. 'Hij zal het misschien proberen, maar dan houden ze hem wel tegen.'

Genek was het daarmee eens. 'Ja, dat laat het Poolse leger echt niet gebeuren.'

Hij herinnert zich nu dat Herta zich tijdens dit deel van het gesprek had verontschuldigd en gezegd dat ze naar huis ging.

Ze heeft uiteraard gelijk. Ze moeten voorzichtig zijn. Om een kind geboren te laten worden in een wereld die verontrustend dicht bij de rand van de ondergang is komen te staan, zou lichtvaardig en onverantwoord zijn. Maar nu hij tegen haar aan ligt, kan hij nergens anders aan denken dan aan haar huid, de vorm van haar dijbeen tegen zijn

lichaam. Haar woorden stromen uit haar mond zoals de bubbeltjes in zijn laatste glas champagne en spatten diep in zijn keel uiteen.

Genek kust haar voor de derde keer en Herta doet daarbij haar ogen dicht. Ze meent het maar half, denkt hij. Hij reikt over haar heen naar de lamp, voelt hoe haar lichaam zich naar het zijne voegt. In het schemerdonker steekt hij zijn hand onder haar nachtjapon.

‘Koud!’ schrikt Herta.

‘Sorry,’ fluistert hij.

‘Ja ja. Genek...’

‘De oorlog, de oorlog, de oorlog.’ Hij kust haar jukbeen, haar oorlelletje. ‘Ik ben die oorlog nu al zat en hij is nog niet eens begonnen.’ Hij laat zijn vingers over haar ribben naar haar taille wandelen.

Herta giechelt.

‘Maar stel,’ zegt Genek en hij spert zijn ogen open alsof hem iets is geopenbaard, ‘dat er helemaal geen oorlog komt?’ Hij schudt meewarig zijn hoofd. ‘Dan hebben we ons voor niks van alles onthouden. En dan heeft dat ettertje van een Hitler gewonnen.’ Hij grijnst naar haar.

Herta streelt met één vinger het kuiltje in zijn wang. ‘Deze kuiltjes zullen mijn ondergang nog worden,’ zegt ze hoofdschuddend. Genek grijnst en Herta knikt. ‘Je hebt gelijk,’ zegt ze dan. ‘Het zou doodzonde zijn.’ Haar boek valt met een zachte bons op de vloer als ze zich naar hem toe draait. *‘Bumsen der Krieg.’*

Genek lacht hardop. ‘Zeg dat wel. De oorlog kan de pot op.’ Hij trekt de deken over hun hoofden.

Hoofdstuk 3

Nechuma

Radom, Polen – 14 april 1939 – Pesach

Nechuma heeft de tafel gedekt met haar mooiste servies en bestek, en de couverts heel zorgvuldig op het witte kanten tafellaken geplaatst. Sol zit aan het hoofd van de tafel, met zijn versleten, in leer gebonden *hagada* in de ene en een glanzende, zilveren *kidoesj*-beker in de andere hand. Hij schraapt zijn keel. ‘Vandaag...’ begint hij en hij kijkt naar de bekende gezichten rond de tafel, ‘eren wij wat het allerbelangrijkst is – onze familie en onze traditie.’ Zijn ogen, normaal gesproken omringd door lachrimpeltjes, staan ernstig en zijn bariton klinkt plechtig. ‘Vandaag,’ vervolgt hij, ‘vieren we het matsafeest, het feest van het ongedesemde brood, de tijd van onze bevrijding.’ Hij kijkt naar zijn tekst. ‘Amen.’

‘Amen,’ zeggen de anderen en ze nemen een slokje wijn. Er wordt een fles doorgegeven, de glazen worden bijgevuld.

Iedereen is stil als Nechuma opstaat om de kaarsen aan te steken. Ze loopt naar het midden van de tafel, strijkt een lucifer af, houdt haar hand beschermend rond de vlam en brengt die snel naar de twee lonten, hopen dat de anderen niet zien hoe het vlammetje tussen haar vingers trilt. Als de kaarsen zijn aangestoken, maakt ze met beide handen driemaal een cirkelende beweging erboven, dan houdt ze haar handen voor haar ogen en prevelt de eerste zegen. Ze loopt terug naar haar plaats aan het eind van de tafel, tegenover haar man, vouwt haar handen in haar schoot en kijkt Sol aan. Met een kort knikje geeft ze aan dat hij kan beginnen.

Als Sols stem opnieuw de kamer vult, gaat Nechuma's blik naar de stoel die onbezet is gebleven, voor Addy, en wordt het haar droef te moede. Het vreet aan haar dat hij er niet bij is.

Addy's brief was een week geleden gekomen. Hij had Nechuma bedankt voor haar openhartigheid en haar verzocht zich geen zorgen te maken. Hij zou vertrekken zodra hij zijn reisdocumenten had, schreef hij. Nechuma was opgelucht maar ook bezorgd geweest toen ze dat las. Ze wilde niets liever dan dat haar zoon thuiskwam voor Pesach, maar wist dat hij in Frankrijk veiliger was. Ze had hem dit heel eerlijk geschreven, hopen dat hij zou begrijpen dat Radom momenteel een naargeestige stad was en dat de reis door de door Duitsland bezette landstreken het risico niet waard was, maar misschien was ze toch te terughoudend geweest. Niet alleen de familie Kosman was vertrokken. Er waren nog meer gezinnen weggegaan. Ze had hem ook niet geschreven over de Poolse klanten die ze de laatste tijd waren kwijtgeraakt, noch over de bloedige vechtpartij die vorige week was uitgebroken tussen twee van Radoms voetbalteams, een Joods en een Pools, en dat de spelers van beide teams nog steeds rondliepen met gespleten lippen en blauwe ogen, en elkaar met woeste blikken opnamen. Dat had ze allemaal achterwege gelaten om hem verdriet en zorgen te besparen, maar misschien had ze hem daardoor blootgesteld aan een groter gevaar.

Nechuma had zijn brief snel beantwoord om hem een veilige reis te wensen en was ervan uitgegaan dat hij inderdaad op weg was gegaan. Sindsdien springt ze elke keer op als er voetstappen in de portiek klinken, en begint haar hart sneller te kloppen bij de gedachte dat het Addy is, die met een glimlach op zijn knappe gezicht en zijn koffer in zijn hand voor de deur staat. Maar de voetstappen zijn nooit van hem. Addy is niet gekomen.

'Misschien moest hij eerst een project afmaken op zijn werk,' had Jakob eerder deze week gezegd, toen hij zag hoe bezorgd ze was. 'Ik neem aan dat hij alleen vakantie kan nemen als hij dat ruim van tevoren aankondigt.'

Nechuma denkt echter aan andere dingen: stel dat hij bij de grens is aangehouden? Of erger? Om Radom te bereiken moet hij ofwel

noordwaarts door Duitsland reizen, of zuidwaarts door Oostenrijk en Tsjechoslowakije, twee landen die nu onder nazibewind staan. Het idee dat haar zoon misschien in handen van de Duitsers is – een lot dat voorkomen had kunnen worden als ze openhartiger was geweest, als ze erop had gestaan dat hij in Frankrijk bleef – bezorgt haar slapeloze nachten.

Haar ogen prikken door opwellende tranen als haar gedachten teruggaan in de tijd, naar een andere aprildag, tijdens de Grote Oorlog, een kwarteeuw geleden, toen Sol en zij gedwongen waren Pesach door te brengen in de kelder van hun flatgebouw. Ze waren uit hun flat gezet en konden nergens naartoe. Hetzelfde gold voor veel van hun vrienden. Ze herinnert zich zelfs nu nog de verstikkende stank van menselijke uitwerpselen, het geluid van het knorren van lege magen, de donderende kanonnen in de verte, de ritmische bewegingen waarmee Sols mes over hout schraapte, als hij met een schilmesje uit stukken oud brandhout poppetjes sneed waar de kinderen mee konden spelen en met datzelfde mesje de splinters uit zijn vingers pulkte. De feestdagen waren voorbijgegaan zonder dat iemand er met een woord over had gerept, laat staan dat ze een traditionele seideravond hadden kunnen houden. Uiteindelijk hadden ze drie jaar in die kelder geleefd. Ze had de kleintjes met haar moedermelk in leven gehouden, terwijl er Hongaarse officieren in hun flat woonden.

Nechuma kijkt over de tafel heen naar Sol. Die drie jaren, die haar bijna hadden gebroken, liggen nu heel ver achter haar, zo ver dat het bijna lijkt alsof ze iemand anders zijn overkomen. Haar man praat er nooit over en bij haar kinderen staat die tijd gelukkig niet al te scherp in het geheugen gegrift. Sindsdien zijn er pogroms geweest – er zullen altijd pogroms zijn – maar Nechuma weigert te denken aan de mogelijkheid dat ze opnieuw moeten onderduiken, opnieuw zonder zonlicht, regen, muziek, kunst en filosofische gesprekken moeten leven, zonder die simpele rijkdommen die haar geest levend houden en waar ze zoveel van is gaan houden. Nee, ze weigert nogmaals onder de grond te leven, als een knaagdier; dat wil ze nooit meer meemaken.

Zo ver kan het onmogelijk komen.

Weer maken haar gedachten een sprong, nu helemaal naar haar eigen kinderjaren, naar de klank van haar moeders stem die haar vertelde dat toen zij in Radom opgroeide, er ook al Poolse jongetjes waren die in het park stenen naar haar gooiden, omdat ze een hoofd-doekje droeg, en over de rellen die in de stad waren uitgebroken toen de synagoge werd gebouwd. Nechuma's moeder had haar schouders erover opgehaald. 'We leerden ons onopvallend te gedragen, en goed op onze kinderen te passen,' zei ze. De rellen en de pogroms waren verminderd en het leven was doorgegaan, net als voorheen. Net als altijd.

Nechuma weet dat de Duitse dreiging, net zoals alle dreigingen die eraan vooraf waren gegaan, ook voorbij zal gaan. En hun eigen situatie is nu heel anders dan tijdens de Grote Oorlog. Sol en zij hebben hard gewerkt en maken nu deel uit van de gegoede burgerij van de stad. Ze spreken Pools, zelfs thuis, in tegenstelling tot veel van de Joden in de stad die alleen Jiddisj spreken, en ze wonen niet in de Oude Stad, zoals de minder welgestelde Joden van Radom. Sol en zij zijn de gelukkige eigenaren van een statig appartement in het centrum van de stad, ze hebben een kokkin, een dienstmeisje en de luxe van stromend water, een badkuip die ze zelf uit Berlijn hebben geïmporteerd, een koelkast, en – hun kostbaarste bezit – een piano, en niet zomaar een, maar een Steinway-vleugel. Ze doen goede zaken met hun textielwinkel; als Nechuma op reis gaat om nieuwe voorraden in te kopen, kiest ze altijd stoffen van de beste kwaliteit, en hun klanten, zowel Poolse als Joodse, komen van heinde en verre, tot Krakau aan toe, om bij hen lingerie en zijde te kopen. Toen de kinderen de leerplichtige leeftijd bereikten, stuurden Sol en Nechuma hen naar vooraanstaande privé-scholen, waar ze, dankzij hun op maat gemaakte kleding en hun perfecte beheersing van het Pools, naadloos aansloten bij de katholieke meerderheid van de leerlingen. Sol en Nechuma gaven hun kinderen de best mogelijke scholing, en hoopten dat ze daardoor een kans hadden te ontkomen aan het onderhuids aanwezige antisemitisme dat het Joodse leven in Radom sinds mensenheugenis had gekenschetst. Alhoewel ze trots waren op hun Joodse erfgoed en deel uitmaakten van

de plaatselijke Joodse gemeenschap, had Nechuma voor haar kinderen een weg gekozen die hun, naar ze hoopte, kansen op vooruitgang zou bieden, ver van achtervolgingen. Ze gelooft heilig in deze weg en blijft hem koppig volgen, ook als ze in de synagoge, of als ze brood koopt bij de Joodse bakkers in de Oude Stad, een afkeurende blik opvangt van een van Radoms orthodoxe joden – alsof haar besluit om zich onder de Polen te mengen iets aan haar geloof als jodin zou afdoen. Ze trekt zich van die blikken dan ook niets aan. Ze heeft haar geloof, en wat haar betreft, is geloof iets waarover iedereen voor zichzelf mag beslissen.

Ze trekt haar schouderbladen naar elkaar, waardoor haar zware borsten worden opgelicht. Het is niets voor haar om zich zo te laten overstelpen door haar zorgen, om zich er zo door te laten afleiden. Wees niet zo'n slapping, vermaant ze zichzelf. We redden ons best. We hebben een aardige spaarcent. We kennen de juiste mensen. Addy komt vanzelf wel opdagen. De post is de laatste tijd vaak laat; morgen of overmorgen komt er vast een brief met uitleg over zijn afwezigheid. Alles komt dik in orde.

Als Sol de zegen voor de *karpas* uitsprekt, doopt Nechuma een takje peterselie in een kom met zout water. Haar vingers raken daarbij die van Jakob. Ze zucht en voelt hoe de spanning wegtrekt uit haar kaken. Lieve Jakob. Hij vangt haar blik en glimlacht, waarop Nechuma's hart volstroomt met dankbaarheid dat hij nog onder haar dak woont. Ze houdt van zijn gezelschap, zijn kalmte. Hij is anders dan de anderen. In tegenstelling tot zijn broers en zussen, die krijsend en met rode gezichtjes hun intrede deden in de wereld, was Jakob zo wit als het laken van haar ziekenhuisbed en zo stil als de reusachtige sneeuwvlokken die vredig langs het raam naar beneden dwarrelden op die winterse februariochtend, drieëntwintig jaar geleden. Nechuma zal de zenuwslopende ogenblikken tot hij eindelijk begon te huilen nooit vergeten. Ze was er zeker van dat hij zijn eerste dag niet eens zou overleven. Noch zou ze vergeten hoe hij, toen ze hem in haar armen hield en naar zijn donkere ogen keek, haar had aangestaard, met een rimpeltje in zijn zachte voorhoofd, alsof hij diep in gedachten was

verzonken. Op dat moment had ze begrepen hoe hij was. Stil, maar schrand. Net zoals de broers en zussen die voor en na hem waren geboren, was hij toen al een minuscule versie van de persoon die hij zou worden.

Ze ziet hoe Jakob zich naar Bella buigt om iets in haar oor te fluisteren. Bella drukt een servet tegen haar lippen om een glimlach te verbergen. Het kaarslicht fonkelt in de broche op haar kraag, een gouden broche in de vorm van een roos met in het midden een ivoren parel, die ze van Jakob heeft gekregen, een paar maanden nadat ze elkaar op het gymnasium hadden leren kennen. Hij was toen vijftien en zij veertien. Het enige wat Nechuma toen over Bella wist, was dat ze een vlijtige leerlinge was, uit een gezin met een bescheiden inkomen kwam (volgens Jakob was haar vader, een tandarts, nog steeds bezig de leningen af te betalen die hij had afgesloten om de studie van zijn dochters te kunnen bekostigen), en een groot deel van haar kleren zelf maakte. Dat laatste was een openbaring geweest die indruk had gemaakt op Nechuma. Ze was meteen nieuwsgierig geworden welke van Bella's mooie bloezen uit de winkel kwamen en welke ze zelf had gemaakt. Kort nadat Jakob Bella de broche had gegeven, had hij verkondigd dat zij zijn grote liefde was.

'Jakob, lieverd, je bent pas vijftien... en jullie kennen elkaar nog maar zo kort,' had Nechuma gezegd, maar Jakob was iemand die nooit overdreef, en nu, acht jaar later, was het stel nog steeds onafscheidelijk. Het is slechts een kwestie van tijd voordat ze gaan trouwen, denkt Nechuma. Misschien zal Jakob zijn aanzoek doen als de oorlogsdreiging afneemt. Of misschien wacht hij tot hij voldoende heeft gespaard om een eigen flat te kunnen kopen. Bella woont ook nog bij haar ouders, een paar straten bij hen vandaan, in de Witoldastraat. Hoe het ook mag zijn, Nechuma twijfelt er niet aan dat Jakob een plan heeft.

Aan het hoofd van de tafel breekt Sol met lichte druk van zijn vingers een matsa in tweeën. Hij legt de helft van de matsa op een bord en wikkelt de andere helft in een servet. Toen de kinderen nog klein waren, ging Sol weken van tevoren al op zoek naar een goede plek om deze halve matsa te verstoppen, en als ze bij de ceremonie het tijdstip

bereikten waarop de *afkomen* gezocht moest worden, scharrelden de kinderen als muizen door de flat. De geluksvogel die de verborgen schat vond, onderhandelde keihard tot hij of zij voldoende zloty kreeg om een zakje krówki-toffee te kopen in de snoepwinkel van Pomi-anowski. Sol was een zakenman die zich nooit het vel over de neus liet halen – Koning Onderhandelaar was zijn bijnaam – maar zijn kinderen wisten dat hij diep in zijn hart zo zacht was als vers gekarnde boter, en dat zij hem, met voldoende geduld en charme, elke zloty konden ontfutselen die hij in zijn zak had. Hij heeft de halve matsa nu al jaren niet meer verstoppt. Toen zijn kinderen tieners werden, hadden ze het ritueel afgeschaft – ‘Daar zijn we nu echt te oud voor, papa,’ hadden ze gezegd – maar Nechuma weet dat hij de traditie in ere zal herstellen zodra zijn kleindochter Felicia heeft leren lopen.

Adam is aan de beurt om voor te lezen. Hij tilt zijn hagada op en tuurt door zijn bril met het dikke montuur naar de tekst. Met zijn smalle neus, hoge, scherpe jukbeenderen en gladde huid, die door het kaarslicht worden geaccentueerd, ziet hij er bijna prinselijk uit. Adam Eichenwald maakt sinds een paar maanden deel uit van het gezin Kurc, sinds Nechuma een bordje KAMER TE HUUR in de vitrine van de winkel had gezet. Haar oom was kort daarvoor overleden, waardoor ze een slaapkamer overhadden, en ondanks dat de twee jongste kinderen nog thuis woonden, vond Nechuma het huis veel te leeg. Ze had bij het avondeten graag een huis vol. Toen Adam de winkel was binnengegaan om naar de kamer te informeren, was ze zo met hem ingenomen geweest dat ze hem de kamer meteen had aangeboden.

‘Wat een keurige jongeman,’ had Sols zus Terza gezegd toen hij was vertrokken. ‘Tweeëndertig, zeg je? Hij ziet er tien jaar jonger uit.’

‘Joods én intelligent,’ voegde Nechuma eraan toe. Hoe groot was de kans, hadden de vrouwen gefluisterd, dat een jongeman die in architectuur was afgestudeerd aan de Polytechnische Universiteit van Lviv, Warszawskastraat 14 ongehuwd zou verlaten? En ja hoor, een paar weken later kregen Adam en Halina verkering.

Halina. Nechuma zucht. Halina, met haar onverklaarbare bos honingblond haar en stralende groene ogen, is haar jongste en kleinste

kind. Wat haar aan lengte ontbreekt, wordt in tienvoud vergoed door haar persoonlijkheid. Nechuma heeft nog nooit een kind gezien dat zo koppig is en zo goed van de tongriem gesneden. Ze herinnert zich nog goed hoe Halina op vijftienjarige leeftijd haar leraar wiskunde wist over te halen haar geen straf te geven toen hij erachter kwam dat ze had gespijbelde om naar de premièrematinee van *Trouble in Paradise* te gaan. En hoe ze Addy had overgehaald op het laatste moment de nachttrein naar Praag te nemen, zodat ze op hun beider verjaardag wakker zouden worden in de Stad van de Honderd Torens. Adam, die goeierd, is helemaal in de ban geraakt van haar charmes. Gelukkig gedraagt hij zich altijd met respect tegenover Sol en Nechuma.

Als Adam zijn deel heeft gelezen, spreekt Sol de zegening voor de rest van de matsa uit, breekt er een stuk af, legt dat op een bord en geeft het door. Nechuma luistert naar het zachte kraken van het ongedesemde brood dat de tafel rond gaat. 'Baroech ata Adonai,' zingt Sol, maar stopt abrupt als hij wordt onderbroken door een schrille kreet. Felicia. Mila staat blozend op om de baby uit het wiegie te halen dat in de hoek van de kamer staat. Terwijl ze met haar voet op de vloer tikt, fluistert ze in Felicia's oortje om haar te sussen. Sol begint opnieuw, maar Felicia trappelt onder haar dekentje. Haar gezichtje vertrekt en loopt rood aan. Als ze weer begint te huilen, verontschuldigt Mila zich en loopt snel de gang door naar Halina's slaapkamer. Nechuma volgt haar.

'Wat is er, schatje?' fluistert Mila, en ze wrijft met haar vinger over Felicia's bovenkaakje, zoals ze Nechuma heeft zien doen, in een poging haar tot rust te brengen. Felicia draait haar hoofdje weg, maakt haar rug hol en huilt nog harder.

'Zou ze honger hebben?' vraagt Nechuma.

'Ik heb haar daarnet nog gevoed. Ik denk dat ze alleen maar moe is.'

'Geef maar even,' zegt Nechuma. Ze neemt Felicia van Mila over. Felicia houdt haar ogen stijf dicht en haar handjes tot vuistjes gebald. Haar gekrijs klinkt als korte, heftige uitbarstingen van verdriet.

Mila laat zich op het voeteneinde van Halina's bed zakken. 'Het spijt me, moeder,' zegt ze. Ze wil haar stem niet verheffen om boven Felicia's gekrijs uit te komen. 'Ik vind het zo vervelend dat we iedereen tot last

zijn.’ Ze wrijft met de muis van haar hand in haar ogen. ‘Ik ben zo moe dat ik niet eens kan denken.’

‘Je bent niemand tot last,’ zegt Nechuma. Ze drukt Felicia tegen haar borst en wiegt haar zachtjes. Na een paar minuten verandert Felicia’s gekrijs in zacht gejammer en even later is ze stil en trekt de rode kleur uit haar gezichtje weg. Wat is dat toch verslavend, zo’n kleintje in je armen, denkt Nechuma, terwijl ze de zoete amandelgeur van de baby opsnuift.

‘Ik dacht, dom genoeg, dat het allemaal veel makkelijker zou zijn,’ zegt Mila. Haar ogen zijn rood en de huid eronder is doorschijnend paars, alsof het gebrek aan slaap blauwe plekken veroorzaakt. Ze doet haar best, dat ziet Nechuma wel, maar het moederschap is bij de eerste niet makkelijk. De veranderingen eisen hun tol.

Nechuma schudt haar hoofd. ‘Oordeel toch niet zo streng over jezelf, Mila. Het gaat niet precies zoals je had gedacht, dat is normaal. Bij kinderen gaat niets zoals je had gedacht.’ Mila staart naar haar handen en Nechuma denkt terug aan de tijd dat haar oudste dochter nog klein was en niets liever wilde dan moeder worden. Wat zorgde ze goed voor haar poppen. Ze wiegde ze op haar arm, zong liedjes voor hen, deed alsof ze ziek waren zodat zij ze kon verzorgen. En wat zorgde ze altijd goed voor haar jongere broers en zusje. Ze strikte hun veters, plakte een pleister op een kapotte knie, las hun ’s avonds verhaaltjes voor. Nu ze echter zelf een kind heeft, lijkt ze erdoor overweldigd, alsof ze nooit eerder een baby in haar armen heeft gehouden.

‘Ik wou dat ik wist wat ik fout doe,’ zegt Mila.

Nechuma gaat naast haar dochter op het bed zitten. ‘Je doet het prima, Mila. Baby’s zijn moeilijk. Vooral de eerste. Ik werd bijna gek toen ik van Genek was bevallen. Ik moest ook alles leren. Het heeft zijn tijd nodig.’

‘Ze is al vijf maanden.’

‘Dat wil niets zeggen.’

Mila blijft een ogenblik zwijgen. ‘Dank je,’ zegt ze dan zachtjes. Ze kijkt naar Felicia die nu vredig in Nechuma’s armen slaapt. ‘Ik voel me zo’n onbenul.’

‘Ben je mal. Je bent alleen maar moe. Ga Estia maar even roepen. Ze is klaar in de keuken en kan op haar passen terwijl wij eten.’

‘Dat is een goed idee.’ Mila slaakt opgelucht een zucht. Ze laat Felicia achter bij Nechuma terwijl ze het dienstmeisje gaat halen. Als Nechuma en zij weer aan tafel gaan zitten, kijkt Mila naar Selim. ‘Oké?’ vraagt hij geluidloos en ze knikt.

Sol schept een lepel mierikswortel op een stukje matsa. De anderen volgen zijn voorbeeld. Hij begint weer te zingen. Als de zegen voor de *khorech* is gezegd, is het eindelijk tijd om te eten. Schalen worden doorgegeven en de eetkamer wordt gevuld met gedempte gesprekken en het getik van zilveren lepels op porselein als de borden worden volgeschapt met zoute haring, gebraden kip, aardappelmakel en zoete *charoset*. Ze drinken wijn en praten zachtjes, zonder met ook maar een woord over de oorlogsdreiging te reppen, en vragen zich hardop af waar Addy nu is.

Bij het horen van Addy’s naam kruipt de pijn weer in Nechuma’s borst en daarmee alle beangstigende scenario’s. Hij is gearresteerd. Hij zit in de gevangenis. Is gedeporteerd. Is gewond. Bang. Hij kan geen contact met haar opnemen. Ze kijkt naar de onbezette stoel. Waar ben je, Addy? Ze bijt op haar lip. Niet doen, vermaant ze zichzelf, maar het is te laat. Ze heeft haar wijn te schielijk gedronken en haar zelfbeheersing verloren. Ze krijgt een brok in haar keel en ziet de tafel veranderen in een grote witte vlek. Tranen wellen op in haar ogen. Dan voelt ze onder de tafel een hand op de hare. Jakob. ‘Die mierikswortel ook,’ fluistert ze. Ze wappert met haar andere hand voor haar gezicht en knippert met haar ogen. ‘Daar ga ik altijd van tranen.’ Ze dekt haar ogen discreet met een punt van haar servet. Jakob knikt begripvol en knijpt zachtjes in haar hand.

Maanden later, in een andere wereld, zal Nechuma terugdenken aan deze avond, de laatste keer dat ze op één na allemaal samen waren voor Pesach, en zal ze uit alle macht wensen dat ze die nog eens kon overdoen. Ze zal zich de vertrouwde smaak van de gefilde vis herinneren, het tikken van zilver op porselein, de smaak van peterselie, scherp en bitter op haar tong. Ze zal verlangen naar Felicia’s zachte babyhuidje,

het gewicht van Jakobs hand op de hare onder de tafel, de door de wijn opgewekte warmte diep in haar lichaam die haar deed geloven dat alles goed zou komen. Ze zal zich herinneren hoe gelukkig Halina eruit had gezien toen ze zich na de maaltijd aan de piano had gezet, hoe ze allemaal hadden gedanst, hoe ze hadden gesproken over de afwezige Addy, en elkaar hadden verzekerd dat hij spoedig thuis zou komen. Ze zal dit alles steeds opnieuw beleven, elk heerlijk moment van die avond, ervan genieten zoals je geniet van de laatste perfecte *klapsaperen* van het seizoen.

23 augustus 1939: *Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie sluiten het Molotov-Ribbentroppact, een geheime overeenkomst waarin grenzen zijn vastgesteld voor de toekomstige verdeling van een groot deel van het noorden en oosten van Europa tussen Duitsland en de Sovjet-Unie.*

1 september 1939: *Duitsland valt Polen binnen. Twee dagen later verklaren Groot-Brittannië, Frankrijk, Australië en Nieuw-Zeeland in reactie hierop de oorlog aan Duitsland. De Tweede Wereldoorlog is begonnen.*

Hoofdstuk 4

Bella

Radom, Polen – 7 september 1939

Bella zit rechtop, met haar knieën opgetrokken, een verfrommeld zakdoekje in haar hand. Ze kan nog net het vierkante silhouet van een leren koffer bij de deur van haar slaapkamer onderscheiden. Jakob zit naast haar op de rand van haar bed. Het tweed van zijn jas ademt de koude nachtlucht nog. Ze vraagt zich af of haar ouders hebben gemerkt dat hij boven is gekomen en op zijn tenen door de gang naar haar kamer is geslopen. Ze heeft hem jaren geleden al een sleutel van het appartement gegeven, zodat hij vrij kon komen en gaan, maar hij heeft het niet eerder gewaagd om op dit uur van de nacht te komen. Ze duwt haar tenen in de ruimte tussen het matras en zijn been.

‘Ze hebben gezegd dat we ons in Lviv bij de troepen moeten aansluiten,’ zegt Jakob zachtjes. ‘Laten we afspreken elkaar daar te treffen, als het hier mis mocht gaan.’ Bella kijkt in het schemerdonker naar zijn gezicht, maar ziet alleen de lijn van zijn kaak en het wit van zijn ogen.

‘Lviv.’ Ze knikt. Haar jongere zus Anna is pas getrouwd en woont met haar man, Daniel, in Lviv, een stad 350 kilometer ten zuidoosten van Radom. Anna had gehoopt dat Bella met haar mee zou gaan, maar Bella had Jakob onmogelijk kunnen verlaten. In de acht jaar dat ze elkaar kennen, hebben ze nooit verder dan vierhonderd meter bij elkaar vandaan gewoond.

Jakob pakt haar handen en verstrengelt zijn vingers met de hare. Hij brengt ze naar zijn mond en kust ze. Het gebaar herinnert Bella aan de

dag waarop hij voor het eerst zijn liefde voor haar had verklaard. Zij was toen zestien. Ze hadden samen op een deken gezeten, op de weidse gazons van het Kosciuszkipark.

‘Jij bent alles voor mij, schoonheid,’ had Jakob zachtjes gezegd. Zijn woorden waren zo puur en de blik in zijn lichtbruine ogen was zo oprecht, dat ze tot tranen toe geroerd was, al had ze zich afgevraagd wat een jongen van zijn leeftijd over de liefde dacht te weten. Nu, op haar eenentwintigste, is ze er volkomen zeker van. Jakob is de man met wie ze haar leven zal delen. En nu verlaat hij Radom, zonder haar.

‘Hoe... hoe moet je daar komen?’ Ze vraagt het fluisterend, want ze is bang dat als ze harder zou praten haar stem zal breken, en dat ze de snikken die diep in haar keel vastzitten dan niet meer zal kunnen tegenhouden. De klok in de hoek van de kamer slaat één keer. Bella en Jakob krimpen ineen alsof ze door onzichtbare wespen zijn gestoken.

‘We moeten om kwart over een op het station zijn,’ zegt Jakob. Hij kijkt naar de deur, maakt zijn vingers los van de hare en legt zijn handen op haar knieën. Door het katoen van haar nachtjapon heen voelt ze hoe koud zijn handen zijn. ‘Ik moet gaan.’ Hij leunt naar voren, met zijn borst tegen haar benen, tot zijn voorhoofd het hare raakt. ‘Ik hou van je,’ fluistert hij, neus aan neus. ‘Meer dan van wat ook ter wereld.’ Hij kust haar en ze sluit haar ogen. Het gaat te snel voorbij. Als ze haar ogen weer opendoet, is Jakob weg en zijn haar wangen nat.

Ze stapt uit bed en loopt op haar tenen naar het raam. De gladde, houten vloer is erg koud onder haar blote voeten. Ze doet het gordijn een stukje open en tuurt naar beneden, op zoek naar een teken van leven – de flikkering van een knijpkat of zo – maar de stad wordt sinds een paar weken verduisterd. Zelfs de straatlantaarns branden niet. Ze ziet helemaal niets. Het is alsof ze in een put kijkt. Ze zet het raam open, doet haar ogen dicht en spitst haar oren om te horen of ze het geluid van voetstappen hoort, of het jankende geronk van de Duitse bommenwerpers, maar zowel de straat als de hemel erboven zijn verlaten en de stilte is drukkend.

Er is in één week zoveel gebeurd. Zes dagen geleden, op 1 september, zijn de Duitsers Polen binnengevallen. Nog voor het de volgende

ochtend licht was geworden, werden de buitenwijken van Radom gebombardeerd. Het kleine vliegveld was vernietigd, alsmede tientallen leerlooierijen en schoenenfabrieken. Haar vader had de ramen dichtgetimmerd en het gezin had zijn toevlucht genomen tot de kelder. Tijdens een pauze in de bombardementen hadden de mannen van Radom – Polen en Joden broederlijk samen – greppels gegraven, in een wanhopige poging de stad te verdedigen, maar de greppels waren van geen nut. Bella en haar ouders verscholen zich opnieuw toen de bombardementen op klaarlichte dag werden hervat. Laag vliegende Stuka's en Heinkels lieten hun bommen nu hoofdzakelijk op de Oude Stad vallen, op nog geen vijftig meter van hun flat. De luchtaanval duurde een paar dagen, tot de stad Kielce, vijfenzeftig kilometer ten zuidwesten van Radom, was ingenomen. Meteen daarna hoorden ze geruchten dat het leger van het Derde Rijk, de Wehrmacht, in opmars was, en er werden via radio's op straathoeken oproepen gedaan aan alle gezonde mannen om in het leger te gaan. Met duizenden tegelijk vertrokken de mannen uit Radom om zich in het oosten bij het Poolse leger te voegen, hun hart vol vaderlandsliefde en onzekerheid.

Bella stelt zich voor hoe Jakob, Genek, Selim en Adam hun weg zoeken langs de textielwinkels en ijzergieterijen, hoe ze zwijgend, met slechts een paar persoonlijke bezittingen in hun koffer, naar het station lopen, dat bij de bombardementen op wonderbaarlijke wijze gespaard is gebleven. In Lviv wacht hun een divisie van de Poolse infanterie, had Jakob gezegd. Maar was dat echt zo? Waarom had Polen zo lang gewacht met de mobilisatie? Er is een week verstreken sinds de invasie en de berichten zijn nu al angstaanjagend – dat Hitlers leger erg snel oprukt en dat de Polen sterk in de minderheid zijn. Brittannië en Frankrijk hebben beloofd te helpen, maar tot nu toe heeft Polen geen tekenen van militaire steun gezien.

Bella wordt er bijna misselijk van. Zo hadden ze het niet gepland. Ze hadden nu in Frankrijk moeten zijn. Dat was het plan. Zodra Jakob was afgestudeerd en tot jurist beëdigd zouden ze naar Frankrijk emigreren. Hij zou een baan zoeken bij een advocatenkantoor in Parijs, of in Toulouse, waar Addy woonde; hij zou naast zijn werk blijven fotograferen,

net zoals zijn broer in zijn vrije tijd muziek componeerde. Jakob en zij waren erg gecharmeerd geweest van Addy's verhalen over Frankrijk en de vrijheid die men daar genoot. Ze zouden daar trouwen en een gezin stichten. Waren ze maar zo verstandig geweest te gaan voordat de reis naar Frankrijk te gevaarlijk werd, voordat ze het niet meer aandurfden de rest van de familie achter te laten. Bella probeert zich Jakob voor te stellen met de houten kolf van een geweer in zijn handen. Is hij in staat iemand dood te schieten? Nee, beseft ze. Jakob is geen man voor oorlogen; hij heeft geen druppel boosaardig bloed in zich. De enige vorm van schieten die hij kent, is plaatjes schieten met zijn fototoestel.

Ze doet het raam weer dicht. Laat de jongens alstublieft veilig in Lviv aankomen, bidt ze, terwijl ze naar de fluwelen duisternis blijft staren.

Drie weken later ligt Bella languit op de smalle, houten bank van een door een paard getrokken wagen. Ze is doodmoe, maar het lukt haar niet in slaap te vallen. Hoe laat zou het zijn? Vroeg in de middag, schat ze. Onder het canvas waarmee de wagen is bedekt, is te weinig licht om de wijzers van haar horloge te kunnen zien. Misschien kan ze die zelfs buiten de huif niet zien. Het is opgehouden met regenen, maar de zwaarbewolkte lucht houdt een staalgrijze kleur. Hoe de koetsier op de bok dit volhoudt, urenlang blootgesteld aan weer en wind, is Bella een raadsel. Gisteren regende het zo lang en zo hard dat de weg in een modderbaan veranderde en de paarden de grootste moeite hadden niet uit te glijden. Twee keer was de kar bijna gekanteld.

Bella telt de dagen aan de hand van de eieren in de provisiemand. Ze begonnen hun tocht in Radom met twaalf eieren en nu is er nog maar één over, dat wil zeggen dat het vandaag 29 september is. Normaal gesproken doe je er met paard-en-wagen maximaal een week over om van Radom naar Lviv te komen, maar de aanhoudende regen maakt de tocht zwaar. Alles is klam en het ruikt in de wagen naar schimmel; Bella is er al aan gewend geraakt dat haar huid plakkerig voelt en dat haar kleren voortdurend vochtig zijn.

Ze luistert met gesloten ogen naar het kraken van de wagen en denkt aan Jakob, aan de avond dat hij afscheid kwam nemen, aan hoe koud

zijn handen op haar knieën waren, en hoe warm zijn adem op haar vingers toen hij die kustte.

Op de achtste september, op de dag nadat Jakob naar Lviv was vertrokken, had de Wehrmacht Radom bereikt. De Duitsers hadden eerst een vliegtuig gestuurd. Bella en haar vader hadden naar het toestel staan kijken dat eerst laag boven de stad cirkelde en toen een oranje lichtkogel afvuurde.

‘Wat wil dat zeggen?’ vroeg Bella toen het toestel meteen daarna hoger steeg en in het dikke, laaghangende wolkendek verdween. Haar vader gaf geen antwoord. ‘Papa, ik ben een volwassen vrouw. U kunt het me gerust vertellen,’ zei Bella.

Henry wendde zijn ogen af. ‘Het betekent dat ze nu heel snel komen,’ antwoordde hij toen, en Bella zag aan de uitdrukking op zijn gezicht, aan de diepe rimpel tussen zijn ogen en de neerwaartse stand van zijn mond iets wat ze nog nooit eerder had gezien: haar vader was bang. Een uur later – het was net begonnen te regenen – keek Bella vanachter het raam van hun appartement naar de rijen soldaten die, zonder ook maar enige tegenstand te ondervinden, Radom binnen-marcheerden. Ze hoorde, al voordat ze hen zag, tanks, paarden en motorfietsen die de stad vanuit het westen over de modderige wegen naderden. Ze hield haar adem in toen ze in het zicht kwamen, bang om te kijken, bang om níét te kijken, en volgde met haar ogen de stoet die door de Witoldastraat trok, soldaten in donkergroene uniformen, hun stofbrillen nat van de regen, zo machtig, zovéél. Ze verspreidden zich door de uitgestorven straten van de stad en voordat de dag om was, hadden ze de overheidsgebouwen bezet. Ze verklaarden met een bevlogen ‘Heil Hitler’ dat zij de baas waren over de stad en hesen hun hakenkruisvlaggen. Bella was er getuige van en zou het nooit vergeten.

Toen de stad officieel was bezet, was iedereen op zijn hoede, zowel de Polen als de Joden, maar het was van het begin af aan duidelijk dat de Joden het voornaamste doelwit van de nazi’s waren. Wie zich op straat waagde, werd lastiggevalen, vernederd of geslagen. De bewoners van Radom leerden snel dat ze hun veilige woningen alleen moesten verlaten als het niet anders kon. Bella deed het slechts één keer, om

wat brood en melk te kopen, en belandde uiteindelijk bij de dichtstbijzijnde Poolse kruidenierswinkel nadat ze tot de ontdekking kwam dat de Joodse markt in de Oude Stad waar ze altijd haar boodschappen deed, was geplunderd en gesloten. Ze was door zijstraten gelopen, snel en doelbewust, maar op de terugweg had ze niet kunnen ontkomen aan een tafereel dat haar nog weken zou kwellen... soldaten van de Wehrmacht hadden een rabbijn omsingeld en hielden zijn armen op zijn rug vast. De rabbijn schudde met wilde bewegingen zijn hoofd en pas toen Bella zich langs het groepje haastte, zag ze tot haar grote schrik dat de baard van de rabbijn in brand stond.

Een paar dagen nadat de Duitsers Radom hadden bezet, ontving ze een brief van Jakob. *Liefste*, had hij haastig geschreven. *Kom zo snel mogelijk naar Lviv. We zijn ondergebracht in appartementen. Het mijne is klein, maar groot genoeg voor twee. Ik vind het vreselijk dat je zo ver weg bent. Ik heb je hier nodig. Kom, alsjeblieft.* Jakob had het adres erbij gezet. Tot haar verbazing waren haar ouders bereid haar te laten gaan. Ze wisten hoe erg ze Jakob miste. En in Lviv, redeneerden Henry en Gustava, zouden Bella en haar zus Anna er voor elkaar zijn. Bella pakte haar vaders hand en legde die tegen haar wang, wee van dankbaarheid en opluchting. De volgende dag ging ze met de brief naar Jakobs vader. Haar ouders hadden geen geld om een koetsier te huren. De familie Kurc, daarentegen, had de middelen en kende de juiste mensen. Ze was er zeker van dat ze bereid zouden zijn haar te helpen.

Eerst was Sol erop tegen. 'Daar komt niets van in. Het is veel te gevaarlijk om in je eentje te reizen,' zei hij. 'Ik kan het niet toestaan. Als jou iets zou overkomen, zou Jakob het me nooit vergeven.' Lviv was nog niet bezet, maar men vermoedde dat de Duitsers de stad hadden omsingeld.

'Alstublieft,' smeekte Bella. 'Het kan daar niet erger zijn dan het hier is. Jakob zou me niet gevraagd hebben te komen, als hij dacht dat het niet veilig was. Ik moet bij hem zijn. Mijn ouders hebben hun toestemming gegeven... Alstublieft, *Pan Kurc. Proszę.*' Drie dagen bepleitte Bella haar zaak bij Sol en drie dagen bleef hij weigeren. Op de vierde dag liet hij zich vermurwen.

‘Ik zal een huifkar huren,’ zei hij, terwijl hij zijn hoofd schudde alsof hij het niet eens was met zijn eigen besluit. ‘Ik hoop dat ik er geen spijt van zal krijgen.’

Binnen een week was alles geregeld. Sol had een wagen met twee paarden gevonden, en een koetsier, een pezige oude man genaamd Tomek, met o-benen en een grijzende baard, die gedurende de zomer voor hem had gewerkt en de weg goed kende. Tomek was betrouwbaar, zei Sol, en wist met paarden om te gaan. Sol had tegen Tomek gezegd dat als hij Bella veilig naar Lviv zou brengen, hij de paarden en de wagen mocht houden. Tomek, die zonder werk zat, had het aanbod meteen aangenomen.

‘Trek de kleren die je wilt meenemen, over elkaar aan,’ had Sol gezegd. ‘Dat valt minder op dan een koffer.’ Burgers mochten nog reizen in het land dat tot voor kort Polen was geweest, maar de nazi’s vaardigden dagelijks nieuwe beperkingen uit.

Bella schreef meteen een brief aan Jakob, waarin ze hem over haar plannen vertelde en vertrok de dag daarop. Ze had twee paar zijden kousen aangetrokken, de halflange donkerblauwe klokrok die Jakob haar zo mooi vond staan, vier katoenen bloezen, een wollen trui, haar gele zijden sjaal – die ze van Anna voor haar verjaardag had gekregen – en een flanellen jas. Haar gouden broche hing ze aan een kettinkje om haar hals, onder haar kleren, zodat de Duitsers hem niet zouden zien. Ze deed een klein tasje met naaigerei, een kam en een foto van de familie in de binnenzak van haar jas, bij de veertig zloty die ze van Sol moest meenemen. Ze nam geen tas mee, maar wel Jakobs winterjas en een uitgehold brood waarin ze zijn Rolleiflex-camera had verborgen.

Sinds ze Radom hebben verlaten, zijn ze al vier Duitse controleposten gepasseerd. Elke keer heeft Bella het brood onder haar jas gestopt en gedaan alsof ze zwanger was. ‘Alstublieft,’ smeekte ze, met een hand op haar buik en de andere op haar onderrug, ‘mijn man is in Lviv en ik wil bij hem zijn voordat de baby komt.’ Tot nu toe heeft de Wehrmacht zich clement getoond en hen doorgelaten.

Bella’s hoofd schudt zachtjes heen en weer op de bank terwijl ze gestaag verder trekken naar het oosten. Elf dagen. Ze hebben geen

radio en kunnen daardoor geen nieuws vernemen, maar ze zijn gewend geraakt aan het onheilspellende gedreun van de vliegtuigen van de Luftwaffe en de doffe explosies in de verte, mogelijk boven Lviv. Een paar dagen geleden klonk het alsof de stad al werd ingenomen. Nog verontrustender was de stilte die daarop was gevolgd. Was de stad in handen van de vijand gevallen? Of slaagden de Polen erin de Duitsers op afstand te houden?

Bella maakt zich zorgen om Jakob. Ze gaat ervan uit dat hij is ingezet om de stad te verdedigen. Tomek heeft Bella tweemaal gevraagd of ze soms wil terugkeren en de reis op een later tijdstip maken, maar Bella wil daar niets van horen. Ze heeft Jakob geschreven dat ze zou komen. Ze moet zich aan haar belofte houden. Om het nu op te geven zou laf zijn, ondanks de onzekere situatie.

‘Hu,’ roept Tomek vanaf de bok en meteen wordt dat overstemd door harde stemmen die bevelen schreeuwen.

‘Halt! Halt *sofort!*’

Bella gaat rechtop zitten, zet haar voeten op de vloer en propt het brood onder haar jas. Ze slaat de flap van de huif opzij en ziet een weiland waar het wemelt van mannen in groene uniformen. Wehrmacht. Overal zijn soldaten. Dit is geen controlepost, beseft ze. Het moet het Duitse front zijn. Er trekt een rilling over haar rug als er drie soldaten naderbij komen. Ze hebben alle drie een forse kin, dragen een grijze pet met een klep en een karabijn met een houten kolf. Ze maken een meedogenloze indruk, met hun strakke gezichten, militaire pas en geperste uniformen.

Bella klautert uit de wagen en wacht. Ze dwingt zichzelf rustig te blijven.

De voorste soldaat steekt zijn hand op, met de palm naar voren, terwijl hij zijn wapen in zijn andere hand geklemd houdt. ‘*Ausweis!*’ beveelt hij. Nu steekt hij zijn hand uit met de palm naar boven.

Bella blijft als bevroren staan. Ze spreekt heel weinig Duits.

Tomek fluistert: ‘Je papieren, Bella.’

Een andere soldaat loopt naar de bok. Tomek geeft hem zijn papieren en kijkt over zijn schouder naar Bella. Ze wil haar identiteitspa-

pieren niet laten zien, want daar staat heel duidelijk op dat ze Joods is, een feit dat haar waarschijnlijk geen goed zal doen, maar ze heeft geen andere keus. Ze geeft de soldaat het document en wacht met ingehouden adem terwijl hij het bekijkt. Intussen weet ze zelf niet waar ze moet kijken en laat ze haar blik over hem heen gaan, van de insignes op zijn kraag via de zes zwarte knopen van zijn uniformjasje naar de woorden GOTT MIT UNS die in de gesp van zijn riem gegraveerd staan. Deze woorden begrijpt ze: God met ons.

De soldaat heft zijn hoofd op, kijkt haar aan met ogen die net zo grijs en onbarmhartig zijn als het zware wolkendek, en tuit zijn lippen. *‘Keine Zivilisten von diesem Punkt!’* snauwt hij en hij geeft haar de papieren terug. Zivilisten. Dat moeten burgers zijn. Tomek steekt zijn eigen papieren weer in zijn zak en pakt de teugels.

‘Wacht!’ piept Bella, met haar hand op haar buik, maar de voorste soldaat spant de haan van zijn geweer en wijst met zijn kin naar het westen, in de richting waar ze vandaan zijn gekomen.

Keine Zivilisten! Nach Hause gehen!’

Bella doet haar mond open om te protesteren, maar Tomek schudt bijna onmerkbaar zijn hoofd. Niet doen. Hij heeft gelijk. Of ze nu wel of niet geloven dat ze zwanger is, deze soldaten zullen geen uitzondering voor haar maken. Bella draait zich om en klimt verslagen weer in de wagen.

Tomek laat de paarden een halve draai maken draaien en dan keren ze op hun schreden terug, westwaarts, weg van Lviv, weg van Jakob. Bella denkt koortsachtig na. Ze is zo van streek dat ze niet stil kan zitten. Ze haalt het brood onder haar jas vandaan, legt het op de bank, schuift naar de flap, opent die op een kier en kijkt erdoorheen. De mannen in het weiland lijken klein, speelgoedsoldaatjes, nietige poppetjes onder het laaghangende wolkendek. Ze laat de zware flap dichtvallen en is opnieuw omgeven door schemerdonker.

Ze zijn zo ver gekomen. Ze zijn er zo dichtbij. Bella drukt haar vingertoppen tegen de zachte huid van haar slapen, zoekend naar een oplossing. Ze kunnen het morgen nog een keer proberen, misschien hebben ze dan meer geluk, stuiten ze dan op een gewilliger groep Duit-

sers. Nee. Ze schudt haar hoofd. Dit is het front. Er is weinig kans op dat ze worden doorgelaten. De lagen kleding geven haar opeens een claustrofobisch gevoel. Ze trekt de flanellen jas uit en schuift over de bank naar de voorzijde van de kar, waar een andere flap haar scheidt van Tomek. Ze trekt hem opzij en kijkt op naar de bok. Het is gaan motregen.

‘Kunnen we het morgen nog een keer proberen?’ Ze verheft haar stem om boven het klikklak van de paardenhoeven op de natte weg uit te komen.

Tomek schudt zijn hoofd. ‘Dan lukt het net zomin,’ zegt hij.

Bella krijgt het er warm van. ‘We kunnen niet teruggaan.’ Ze kijkt naar de proviandkist op de vloer. ‘We hebben niet voldoende voedsel voor een tocht van nog elf dagen.’ Ze ziet Tomeks schouders heen en weer gaan om de bewegingen van de wagen op te vangen. Zijn hoofd gaat op en neer alsof hij dronken is. Hij geeft geen antwoord.

Bella laat de flap zakken en blijft verslagen zitten. Tomek en zij hebben weinig gesproken sinds ze uit Radom zijn vertrokken; Bella heeft af en toe geprobeerd een praatje met hem aan te knopen, maar het is niet makkelijk om een gesprek te voeren met iemand die je helemaal niet kent, en bovendien hadden ze niet veel om over te praten. Tomek had Lviv natuurlijk net zo graag willen bereiken als zij. Nog een paar kilometer en hij zou aan zijn deel van overeenkomst met Sol hebben voldaan. Ze besluit hem daaraan te herinneren, maar als ze haar hand weer naar de flap uitsteekt, verlaten de paarden opeens de weg. Bella grijpt zich aan de bank vast als de wagen over oneffen grond hobbelt. Wat is er aan de hand? Waar gaan ze naartoe? Twijgen breken onder de wielen, boven haar hoofd strijken boomtakken langs de huif. Ze moeten het bos in gereden zijn. Een angstaanjagende gedachte komt in haar op: Tomek zal haar hier toch niet achterlaten, helemaal alleen in het bos? Hij kan met een simpele leugen Sol ervan verzekeren dat hij haar veilig en wel in Lviv heeft afgeleverd. Bella’s hart begint snel te kloppen. Nee, denkt ze. Dat zou Tomek niet durven. Maar terwijl de wagen voorthobbelt, denkt ze ongerust: of wel?

Na een poosje brengt Tomek de paarden tot stilstand. Bella springt meteen uit de wagen. De hemel is een paar tinten donkerder geworden en de kleur scheelt nu niet veel meer met die van de gladde, natte vacht van de paarden. Tomek klimt van de bok. Ze kan hem in het beschaduwde bos amper onderscheiden, met zijn zwarte hoed en donkere regenjas. Ze kijkt met kloppend hart naar hem als hij de paarden begint af te tomen.

‘Neem me niet kwalijk dat ik geen antwoord gaf,’ zegt hij. Hij haalt het bit uit de monden van de paarden. ‘Je weet nooit wie er meeluistert.’ Bella knikt en wacht af. ‘We bevinden ons drie kilometer van een landweg die naar Lviv voert,’ vervolgt Tomek. ‘Een klein stukje hiervandaan is een open plek, een veld. Ik denk niet dat daar soldaten patrouilleren, maar je zult evengoed moeten kruipen om er ongezien doorheen te komen. Het gras zal hoog genoeg zijn om je aan het zicht te onttrekken.’ Bella knijpt haar ogen tot spleetjes en kijkt in de richting die hij aanwijst, maar het is te donker om de open plek te kunnen zien. Tomek knikt, alsof hij zichzelf ervan wil overtuigen dat zijn plan zal lukken. ‘Als je de overkant van het veld hebt bereikt, moet je ongeveer een uur in zuidoostelijke richting door het bos lopen om bij de weg te komen. Ik denk dat je het front dan wel gepasseerd bent.’ Hij pauzeert. ‘Tenzij de Duitsers de hele stad omsingelen. Als dat het geval is, moet je wachten tot ze oprukken, of proberen door de frontlinie heen te komen. In elk geval,’ zegt hij en nu kijkt hij haar pas in de ogen, ‘denk ik dat je beter af bent zonder mij.’

Bella staart hem aan terwijl ze de consequenties van zijn plan op zich laat inwerken. Om in haar eentje verder te gaan, te voet... het lijkt waanzin. Ze zou gek zijn om zoiets zelfs maar te overwegen. Ze stelt zich voor hoe ze dit aan Jakob zou vertellen, en aan zijn vader; hun antwoord zou eensluidend zijn: niet doen.

‘Het alternatief is omkeren, zo snel mogelijk naar Radom terugkeren, en onderweg voedsel zoeken,’ zegt Tomek zachtjes.

Dat zou veel veiliger zijn, naar huis terugkeren, maar Bella weet dat ze dat niet kan doen. Het duizelt haar. Ze probeert te slikken, maar haar keel is kurkdroog. In plaats daarvan kucht ze. Tomek heeft ge-

lijk. Zonder paard-en-wagen valt ze minder op. Als ze Duitsers mocht tegenkomen, zullen die eerder geneigd zijn haar erdoor te laten, dan een oude man, een jonge vrouw en een paard-en-wagen. Ze bijt op de binnenkant van haar onderlip en denkt na.

‘Tak,’ zegt ze dan. Ze kijkt in de richting van de open plek. Ja, besluit ze. Ze heeft immers geen andere keuze? Ze is nog maar een paar uur verwijderd van Lviv. Van Jakob. Haar *ukochany*, haar lief. Ze kan nu niet omkeren. Ze legt haar hand op de rand van de wagen, want ze voelt zich opeens een beetje slap. Als er in dat veld soldaten patrouilleren, zal ze het waarschijnlijk niet onopgemerkt kunnen oversteken. En als ze er wél in slaagt de overkant te bereiken, is het nog maar de vraag wie en wat zich in het bos bevindt. Hou op, maant ze zichzelf in stilte. Je bent zo ver gekomen. Je kunt dit best.

‘Tak,’ zegt ze nogmaals. ‘Ja, dit kan lukken. Dit móét lukken.’

‘Goed dan,’ zegt Tomek zachtjes.

‘Goed dan.’ Bella strijkt over haar kastanjebruine haar, dat dik is als wol nu ze het al zo lang niet heeft kunnen wassen. Ze heeft haar pogingen om er een kam doorheen te halen allang gestaakt. Ze schraapt haar keel. ‘Dan kan ik maar beter meteen op weg gaan.’

‘Nee, je kunt beter tot morgenochtend wachten,’ zegt Tomek. ‘Dan is het niet zo donker. Ik blijf bij je tot het licht wordt.’

Natuurlijk. Ze heeft daglicht nodig om de weg te kunnen vinden. ‘Dank je,’ fluistert ze, want ze beseft opeens dat Tomek ook nog een gevaarlijke reis wacht. Ze klimt in de wagen en zoekt in de proviandkist naar hun laatste hardgekookte ei. Als ze het heeft gevonden, pelt ze het en keert terug naar de koetsier. ‘Alsjeblieft,’ zegt ze, het ei in tweeën brekend.

Tomek aarzelt voordat hij het aanpakt. ‘Dank je.’

‘Zeg tegen Pan Kurc dat je al het mogelijke hebt gedaan om me tot aan Lviv te brengen. Als ik...’ Ze recht haar rug. ‘Wanneer ik er ben, stuur ik hem een brief om hem dat te laten weten.’

‘Ik zal het zeggen.’

Bella knikt. Er valt een stilte. Ze denkt na over waar ze precies mee heeft ingestemd. Stel dat Tomek morgenochtend beseft dat het plan te gevaarlijk is? Zal hij dan proberen haar te overreden ervan af te zien?

‘Probeer te slapen,’ zegt Tomek voordat hij naar de paarden terugkeert.

Bella glimlacht zwakjes. ‘Ik zal mijn best doen.’ Voordat ze in de wagen klimt, aarzelt ze. ‘Tomek,’ zegt ze dan, een beetje gegeneerd dat ze aan zijn goede bedoelingen heeft getwijfeld. Tomek kijkt om. ‘Dank je. Dat je me tot hier hebt gebracht.’

Tomek knikt.

‘Welterusten,’ zegt Bella.

In de wagen legt ze Jakobs jas op de vloer, gaat erop liggen en strekt zich uit. Ze legt een hand op haar hart en de andere op haar buik, en haalt langzaam en diep adem om te proberen zich te ontspannen. Ze knippert in het donker met haar ogen. Het is de juiste beslissing, zegt ze tegen zichzelf.

Ze slaapt licht en onrustig en wordt bij het krieken van de dag wakker. Ze wrijft in haar ogen en kruipt op de tast naar de flap van de huif. Buiten komt het eerste grauwe daglicht tussen de wolken door, maar het is nog lang niet sterk genoeg om de lege plekken tussen de kale takken boven hun hoofd met daglicht te vullen. Tomek heeft zijn tent en slaapmat al opgerold en is bezig de paarden in te spannen. Hij knikt naar haar en gaat door met wat hij aan het doen is. Hij lijkt niet van gedachten te zijn veranderd. Bella steekt een gekookte aardappel in haar zak en laat er drie voor Tomek in de kist zitten. Ze knoopt haar jas dicht, trekt de jas van Jakob eroverheen aan, pakt het brood en klautert uit de wagen. Hoe moeilijk haar verdere tocht ook mag worden, ze vindt het niet erg om de klamme, schimmelige huifkar te verlaten waarin ze bijna twee weken heeft gebivakkeerd.

Tomek verstelt iets aan het tuig van de paarden. Bella loopt naar hem toe. Ze wou dat ze hem beter kende, goed genoeg om met een omhelzing afscheid te nemen, want een omhelzing zou haar de kracht en moed geven om het gewaagde plan uit te voeren. Maar daarvoor kent ze hem veel te oppervlakkig.

‘Ik wilde even zeggen dat ik alles wat je voor me hebt gedaan erg op prijs stel,’ zegt ze terwijl ze haar hand uitsteekt. Ze vindt het opeens

belangrijk om de kleine, maar onmetelijk belangrijke rol die Tomek in haar leven heeft gespeeld, te erkennen. Hij geeft haar een hand. Zijn greep is verrassend stevig. Naast hem worden de paarden onrustig. Een van hen schudt zijn hoofd, waardoor het bit rammelt; het andere snuift en schraapt met een hoef over de grond. De paarden willen deze tocht ook graag achter zich hebben. 'O, dat zou ik bijna vergeten.' Bella vist een briefje van tien zloty uit haar binnenzak. 'Je zult voedsel moeten kopen, want met die paar aardappelen red je het niet.' Ze steekt hem het geld toe. 'Neem dit alsjeblieft.'

Tomek kijkt naar zijn laarzen en dan naar Bella. Hij pakt het geld aan.

'Goede reis,' zegt Bella.

Tomek knikt. 'Jij ook. God zegene je.'

Bella knikt, draait zich om en loopt verder het bos in.

Algauw staat ze aan de rand van het veld. Ze speurt het terrein af naar tekenen van leven. Voor zover ze kan zien, is er niemand te bekennen. Ze kijkt over haar schouder om te zien of Tomek haar nakijkt, maar ziet alleen schaduwen onder de eikenbomen. Is hij al vertrokken? Ze huivert als ze beseft dat ze nu helemaal alleen is. Je hebt erin toegestemd, zegt ze tegen zichzelf. Je bent beter af zonder hem.

Ze hijst haar rok op tot boven haar knieën, legt er een knoop in, propt het brood onder Jakobs jas en schuift het op haar rug. Mooi. Nu kan ze zich tenminste bewegen. Ze gaat op haar hurken zitten, zet eerst haar handen en dan haar knieën op de grond, en begint te kruipen.

De zachte, modderige grond maakt een zuigend geluid bij elke beweging die ze maakt. Er sijpelt koude modder tussen haar vingers door en haar knieën worden zwart. De natte, bedauwde grashalmen zijn hoog en scherp en snijden meedogenloos in haar huid. Al na een paar minuten heeft ze een bloedende snee in haar wang en is ze tot op haar ondergoed doorweekt. Zonder zich iets van de modder, de nattigheid en de bijtende wond op haar wang aan te trekken richt ze zich heel voorzichtig op om naar de bomen te kijken. Ze is er nog zo'n honderd meter bij vandaan. Dan kijkt ze over haar schouder. Geen Duitser te bekennen. Mooi. Ze maakt zich weer klein. Ze heeft spijt als haren op

haar hoofd dat ze geen broek heeft aangetrokken. Ze had er mooi willen uitzien voor Jakob, maar die ijdelheid komt haar nu duur te staan.

Terwijl ze door de zuigende modder ploetert, denkt ze aan haar ouders, aan hun laatste maaltijd samen, op de avond voor haar vertrek. Haar moeder had *pierogi* gemaakt, gevuld met champignons en witte kool, Bella's lievelingsgerecht. Haar vader en zij hadden met smaak gegeten, maar Gustava had er nauwelijks een hap van genomen. Bella ziet in gedachten haar moeder weer aan de tafel zitten, met de onaangeroerde pierogi op haar bord. Ze maakt zich zorgen over haar. Ze is altijd mager geweest, maar sinds de Duitsers zijn gekomen, ziet ze er bijna uitgemergd uit. Bella wijt dat aan de spanningen van de oorlog. Het was niet makkelijk geweest om te vertrekken nu haar moeder zo kwetsbaar lijkt te zijn geworden. Toen ze de volgende dag in Tomeks huifkar was geklommen, had ze opgekeken naar de tweede verdieping van het huis, naar hun appartement, en had ze haar ouders achter het raam zien staan, haar vader met zijn arm rond de tengere schouders van haar moeder, die met haar handpalmen tegen de ruit steunde. Bella had alleen hun silhouetten kunnen zien, maar door de manier waarop Gustava's schouders schokten, begreep ze dat ze huilde. Ze had naar hen willen zwaaien, afscheid willen nemen met een glimlach die hun ervan verzekerde dat alles in orde kwam, dat ze terug zou komen, dat zij zich geen zorgen moesten maken, maar in de Witoldastraat wemelde het van Wehrmachtsoldaten; als ze zou zwaaien, zou ze haar vertrek verraden. In plaats daarvan had ze zich omgedraaid, de flap van de huif geopend en was in de wagen geklommen.

Bella krimpt ineen als ze met haar knie een steen raakt. Ze haalt diep adem tot de pijn wegtrekt en kruipt dan verder. Ze realiseert zich nu pas hoe snel de gebeurtenissen van de afgelopen twee weken zich hebben voltrokken. Jakobs vertrek, de invasie van de Duitsers, de brief, de regeling met Tomek. Ze had op hete kolen gezeten om uit Radom weg te komen, om naar Lviv te reizen zodat ze bij Jakob kon zijn, maar hoe moest het nu met haar ouders? Zouden die zich wel weten te redden? Stel dat hen iets overkwam nu zij er niet was? Dan kon ze hen niet helpen. Stel dat háár iets overkwam? Stel dat ze Lviv niet weet

te bereiken? Hou op, vermaant ze zichzelf. Alles komt in orde. En papa en mama redden zich heus wel. Ze blijft deze zinnen herhalen, tot de mogelijkheid van andere scenario's uit haar bewustzijn is gebannen.

Terwijl ze voortkruipt probeert ze te luisteren naar tekenen van gevaar, maar het gebonk van haar hartslag in haar oren sluit alle andere geluiden uit. Ze had nooit gedacht dat kruipen zulk zwaar werk was. Alles aan haar voelt als lood: haar armen, haar benen, haar hoofd. Het voelt alsof ze aan de aarde kleeft, verzwaard door alles wat ze meertorst, de lagen kleding, Jakobs fototoestel. Haar spieren zijn stijf, haar botten lijken koud, en ze is over haar hele lichaam bedekt met zweet, ondanks dat het zo vroeg op de ochtend nog koud is. Al haar gewrichten doen pijn, haar heupen, ellebogen, knieën, knokkels; ze worden met de minuut stijver. Die ellendige modder ook. Ze stopt, haalt de rug van haar hand langs haar voorhoofd en gluurt boven het gras uit; ze is halverwege. Nog vijftig meter te gaan. Je bent er bijna, zegt ze in zichzelf, vechtend tegen het verlangen even te gaan liggen om uit te rusten. Je mag nu niet stoppen. Je kunt uitrusten als je in het bos bent.

Ze concentreert zich op het ritme van haar ademhaling – twee seconden inademen door haar neus, drie seconden uitademen door haar mond – ze raakt bijna in trance tot een scherpe knal door de ochtendlucht snijdt en de stilte verbrijzelt. Ze laat zich plat op de grond vallen en houdt haar armen beschermend rond haar hoofd. Het lijkt geen enkele twijfel wat dat geluid was. Een geweerschot. Zouden er nog meer volgen? Waar kwam het vandaan? Hebben ze haar ontdekt? Ze wacht, met gespannen spieren, koortsachtig nadenkend wat ze moet doen. Vluchten? Of zich blijven verschuilen? Haar instinct zegt dat ze zich dood moet houden. Dus blijft ze liggen, met haar neus een centimeter verwijderd van de modder, ze ruikt de geur van angst en natte aarde, telt de seconden. Er verstrijkt een minuut, en nog een, terwijl ze haar oren spitst en hoort hoe de natuur haar probeert te bedotten. Is het de wind die het gras doet ruisen? Of hoort ze voetstappen?

Als ze het niet meer kan verdragen, zet ze haar handpalmen op de modderige grond en duwt heel langzaam haar bovenlichaam omhoog. Door de halmen tuurt ze naar de horizon. Voor zover ze het kan beoor-

delen, is het veilig. Misschien had het schot dichterbij geklonken dan het was. Ze verkiest te negeren dat het best afkomstig kan zijn geweest van de plek waar zij naartoe op weg is en begint weer te kruipen, sneller nu, haar spieren niet langer zwaar van vermoeidheid, maar geïnjecteerd met een koortsachtige drang om haast te maken.

Je kunt het. Het is niet ver meer. Zorg dat je er bent als ik aankom, Jakob. Op het adres dat je me hebt gestuurd. Wacht op me. Ze herhaalt de woorden bij elke ademhaling. Alsjeblieft, Jakob. Zorg dat je er bent.